

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ.

УДК410:52:417.31=943.42

С.Ж. Мусаев

ТЕКСТТИК ЛИНГВИСТИКА

Макалада тексттик лингвистиканын илимий тармак катары жаралышы, жалпы тил илиминин өнүгүш логикасы аркылуу аныкталып, конкреттүү факт-материалдардын негизинде анын жаралышына негиз болгон илимий-теориялык өбөлгөлөр белгиленет. Ошону менен эле бирге тексттик лингвистика тексттин коммуникативдик теориясы катары өнүгүү багытында экендигине өзгөчө көңүл бурулат.

«Тексттик лингвистика - бүгүнкү күндөгү теориялык тил илиминин өнүгүш тенденциясын көрсөтүүчү жаңы тармак»

В.Г. Колшанский.

«Тилдин реалдуу кубулуш экендиги тексттен, текст аркылуу көрүнөт, ал эми ошол текстти изилдеген илимий багыт жалпы эле тил илими үчүн фундаменталдык мааниге ээ»

К. Гаузенбляз.

Арийне, бүгүнкү күндө текст кептик бирдик катары лингвистикалык изилдөөнүн конкреттүү предметине айлануу менен, аны лингвистикалык аспектиде анализге алуу кеңири практикалана баштады. Тексттин лингвистикалык тигил же бул аспектинин анализге алып, аны лингвистикалык көзкараштан сыпаттаган атайын илимий изилдөөлөр, фундаменталдык монографиялар, диссертациялар, андан калса окуу куралдары да жаралды. Тексттин лингвистикалык маңыз-маанисин, табиятын аныктоого байланыштуу атайын эл аралык коллоквиум, илимий конференциялар өткөрүлдү. Тексттин лингвистикалык изилдөө предмети катары таанылышынын жана бул багытта жүргүзүлгөн атайын илимий изилдөөлөрдүн, практикалык мүнөздөгү иштердин натыйжасында «тексттик лингвистика» деген гана терминологиялык түшүнүк эмес, ушул тапта «тексттин грамматикасы», «тексттин синтаксиси», «тексттин стилистикасы», «тексттин структурасы», «тексттин семантикасы», «тексттин прагматикасы», «тексттин категориялары», «тексттин элементтери» деген фундаменталдык түшүнүк-туюмдардын системасы пайда болду. Демек, текст деген кептик коммуникативдик-когнитивдик, функционалдык категориялык түшүнүктүн базасында тил илиминин өнүгүшүнүн белгилүү бир илимий-теориялык деңгээлин аныктай

турган жаңы тармак-тексттик лингвистика же тексттин лингвистикасы жаралды.

Тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары пайда болушун, жаралышын жана өнүгүүгө бет алышын 60-жылдардын аягы менен гана байланыштырууга болот. Ал эми анын калыптанып калышы жөнүндө сөз кылуу азырынча эрте. Анткени тексттик лингвистика бүгүнкү күндө изденүү жана изденүү аркылуу өнүгүү, калыптануу процессинде, өнүгүү, калыптануу процессин гана башынан кечирип жаткан учуру. Ошондуктан тексттик лингвистика боюнча атайын изилдөөлөрдүн саны канчалык көбөйүп, канчалык арткан менен, аны риторика, поэтика, стилистика, прагматика, кеп ишмердигинин теориясы сыяктуу танапташ, салаалаш илимдерден, илим тармактарынан айырмалаган так критерийлер, алардан айырмалаган жеке принциптер, мамиле, ык-амалдар, методикалар али иштелип чыга элек, иштеп чыгууга аракеттер гана көрүлүүдө. Бул илим тармагынын изилдөө объектиси текст деп аныкталганы менен, анын кайсы аспектиси, кандай мүнөздө, кайсы метод, ык-амал менен изилдениши керектиги, конкреттүү предмети эмне, кайсы экендиги так жана жалпыга бирдей алгылыктуу аныктала да элек, аныктоого карата аракеттер гана жүргүзүлүүдө. Изилдөө объектиси боюнча тексттик лингвистика жогоруда көрсөтүлгөн илимдерден, илим тармактарынан айырмалана да албайт. Себеби баардыгынын тең изилдөө объектиси - байланыштуу кеп, кеп айтымы, б.а. текст. Бул илимдер, илим тармактары изилдөө предметтери жана аны изилдеп-иликтөөнүн, анализге алуунун конкреттүү максаты, принциптери, мамилелери, аспектилери, ык-амал, метод-методикасы боюнча гана айырмалана алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ... Тексттин өзүнүн ички маңыз-мааниси менен шартталган кептик бирдик катары табияты анын нагыз лингвистикалык категориялык түшүнүк экендигин айгинелөө менен, жогоруда көрсөтүлгөн танапташ, салаалаш илимдерден, илим тармактарынан өзгөчөлөп, текстти лингвистикалык изилдөөнүн конкреттүү предметине айландырат, б.а. текст эмпирикалык мүнөздөгү материалдан лингвистикалык изилдөөнүн конкреттүү предметине айлануу менен, мурда тексттик материалдын тили изилденип келген болсо, эми тексттин өзү предмет катары ар тараптан иликтөөгө алынуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болууда. А бу болсо лингвистикалык изилдөөнүн палитрасын байытат.

Тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышы, баарыдан мурда, жалпы тил илиминин өзүнүн өнүгүү логикасы, методологиясы менен шартталган законченемдүү процесс. Биринчиден, анын жаралышына негиз болгон башкы теориялык идея тил жана кепти бири-биринен принциптүү түрдө айырмалап кароонун зарылдыгы жөнүндөгү көзкараш экендигинде талаш жок. Бул идеяга ылайык тил - кеп агымынын структуралык элементтери катары гана биздин сезүү органдарыбыз - көрүү, угуу аркылуу бизге белгилүү болгон абстрактуу модель, схема, реляциялык структура. Тилдин өзүн кепсиз түздөн-түз көрө албайбыз, түздөн-түз байкай албайбыз. Ал эми кеп болсо түздөн-түз сезүү органдарыбыз аркылуу белгилүү болгон негизги, жападан-жалгыз лингвистикалык реалдуулук катары тилдик система аркылуу аныкталат да, ошол эле учурда кайра тилдик системанын өнүгүшүн шарттайт. Анткени кепте колдонулган каражат-бирдиктердин баары тилден алынат да,

прагматикалык талапка, коммуникативдик максаттуулукка жараша милдет аткаруу менен, кайра тилдик системага кошулат. Тилди биз кеп түрүндө гана байкай алабыз, тил кеп түрүндө гана, кеп айтымы - текст түрүндө гана бизге жетет. Ошондуктан Соссюрдан баштап өткөн мезгилдин дүйнөлүк атак-даңкка ээ болгон тилчилери да, бүгүнкү дүйнөлүк тил илиминин Х. Вейнрих, Э. Бенвенист, В. Дресслер, М.А. Хэллидей, Т.ван Дейк, П. Хартман сыяктуу чыгаан өкүлдөрү да, советтик тил илиминин теоретиктери (14.) тил бир эле учурда кептин жаралышына негиз болгон каражат жана ошол эле учурда кайра кептин туундусу экендигин баса белгилешет. Биздин өз ара пикир алышуубуз сөз же сүйлөм аркылуу эмес, айтымдардын биринен кийин бири келген ырааттуу тизмеги, чынжырчаланышы - текст аркылуу гана ишке ашат. Тил кептик текст формасында гана, тексттик функцияда гана байланыш куралы катары реляциялык абстракттуу схемадан реалдуу структурага өтөт. Демек, кеп коммуникативдик-когнитивдик, функционалдык бирдик болуу менен, тилдин система-структуралык түзүлүш катары конкреттүү реализацияланышын, конкреттүү берилишин, колдонулушун көрсөтөт.

Экинчиден, ушул идеянын негизинде кийинчерээк тилге карата коммуникативдик-функционалдык мамиле кылуу жаралат да, мунун негизин, сүйлөмдү кеп бирдиги, коммуникативдик акт катары кароо, б.а. актуализация идеясы түзөт. Бул идея коммуникативдик синтаксистин - актуалдуу жиктештирүү теориясынын борбордук идеясы катары потенциалдык синтаксистик кубулуштарды түшүндүрүүгө, сыпаттоого багытталат. Ал эми актуалдуу жиктештирүү сүйлөмгө тилдин кыймылсыз, өзгөрүүсүз бирдиги катары эмес, контекстке, прагматикалык талап, максат-мүдөөгө жараша дайыма кыймылдагы, өзгөрүүдөгү структурасы катары мамиле кылат. Бул идеянын негиздөөчүсү В. Матезиустун сөзү менен айтканда, «актуалдуу жиктештирүү потенциалдык синтаксистик кубулуштарды формалдык контекстке (сүйлөмдүк структурага -С.М.) кошуунун, кийрүүнүн өзүнчө бир ыкмасы» (8.) б.а. актуалдуу жиктештирүү коммуникативдик бирдиктин өзгөрүүгө учуроочу потенциалдык мүмкүнчүлүгү, дагы тагыраак айтканда:

1. коммуникативдик бирдиктин жиктелүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги жана анын ар түрдүүлүгү;

2. ошол жиктелүүчүлүк менен ар түрдүүлүктүн контекст, прагматикалык талап жана субъективдик мамиле аркылуу шартталгандыгы;

3. коммуникативдик бирдиктин ички элементтеринин бирдей маанилүүлүккө ээ эместиги, б.а. информациялык чордон жөнүндөгү идея;

4. коммуникативдик бирдиктин элементтеринин ыраатуулугу жана алардын коммуникативдик мүмкүнчүлүгү, б.а. орун тартип жөнүндөгү идея;

5. коммуникативдик бирдиктин элементтеринин өз ара байланышуу типтерин тема-ремалык катыш аркылуу анализге алуу менен, теманын бириктирүүчүлүк касиетин, реманын жаңы маалымат берүү касиетин көрсөтүү.

Биздин пикирибизде актуалдуу жиктештирүүнүн ушул көрсөтүлгөн мүмкүнчүлүктөрү тексттик лингвистиканын жаралышынын теориялык бир өбөлгөсү катары тилге коммуникативдик-функционалдык мамиле кылуунун өзгөчөлүгүн көрсөттү жана аны, бир жагынан, таза грамматикалык мамиледен,

экинчи жагынан, структура-семиотикалык мүнөздөгү адабий-стилистикалык нарратологиялык мамиледен айырмалоонун зарылчылыгын белгиледи.

Тексттик лингвистиканын жаралышына өбөлгө болгон теориялык үчүнчү жагдай катары «сверхфразалык кеп айтымы», «синтаксистик татаал бүтүндүк» проблемасынын коюлушун көрсөтүүгө болот. Бул проблема белгилүү бир ыңгайлуу учур, ыңгайлуу жагдай-шарт түзүлсө, тексттик лингвистика катары өнүгүү мүмкүнчүлүгүндөгү потенцияга ээ проблема эле. А ыңгайлуу учур, ыңгайлуу жагдай-шарт деген эмне? Бул - жалпы лингвистикалык теориянын ички өнүгүүсүнүн белгилүү бир принципке, мамилеге негизделген деңгээли, лингвистикалык объектини таанып-билүүнүн концептуалдык жаңы аспектисинин жаралышы жана объектини изилдөөдө анын мааниси, бул - мурунку көзкараштарды кайра кароонун, ой элегинен кайра өткөрүүнүн натыйжасында дүйнөлүк тил илиминин акыркы мезгилдерде жетишкен лингвистикалык жаңы ой-пикирлери, бул - тил илиминин андан ары өнүгүшүн шарттаган системалык принциптин, система-структуралык мамиленин жаралышы экендигин белгилемекчибиз.

Тексттик лингвистиканын жаралышын, өнүгүшүн камсыз кылган өбөлгөлөр да жана объективдүү, ыңгайлуу жагдай-шарт, учур да жалпы тил илиминде 60-жылдардын аягында, 70-жылдардын башында пайда боло баштагандыгын байкайбыз. Буга, бир жагынан, бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк теориялык лингвистиканын күчтүү өкүлү Э.Бенвенистин 1962-жылы лингвисттердин IX конгрессинде жасаган «Лингвистикалык анализдин деңгээлдери» деген темадагы мазмундуу жана концептуалдуу мүнөздөгү доклады теориялык түрткү болуп, аны таза лингвистикалык аспектиден мүнөздөсө, экинчи жагынан, ушул мезгилде системанын жалпы теориясынын пайда болушу, системалык принциптин жаралышы, тилге жана тилдик бирдиктерге система-структуралык мамиле кылуунун өнүгүшү жалпы методологиялык, логикалык себеп болду.

Тексттик лингвистиканын советтик тил илиминде өнүгө башташынын алгачкы мезгилин О.И. Москальская 1940-жылдардын аягы, 50-жылдардын башы менен байланыштырат. Ал эми Г.Я. Солганик болсо Г.О. Винокур, Н.С. Поспелов, И. А. Фигуровскийдин макалалары жарык көргөн 1948-жылды советтик тексттик лингвистиканын жаралган жылы деп атайт да, тексттик лингвистика боюнча чет элдик биринчи эмгек тилчилерден 4 жылдан кийин гана- 1952-жылы жарык көргөндүгүн баса белгилейт (13.12-б.). Ушул пикир жалпы эле тил илиминде, өзгөчө, орус тилинин материалдарынын негизинде жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө эч кандай кабатыр туудурбас, айныгыс чындык көзкараш катары көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан кабылданып жүрөт...

Туура, бул мезгилде тилдик фактыларды грамматикалык жактан иликтеп-изилдөөдө маанилеринин жалпылыгы боюнча биригишкен жана белгилүү бир синтаксистик-семантикалык биримдикти түзүшкөн сүйлөмдөрдүн чынжырчасын өзүнчө бөлүп кароо зарылдыгын белгилеген ойлор айтыла баштайт (4.,5.). Ошол эле учурда профессор Н.С. Поспеловдун «синтаксистик татаал бүтүндүк» жөнүндөгү пикирлери да пайда болот.

Профессор Н.С. Поспелов өзүнүн теориялык көзкараштарында реалдуу кубулуштардын ортосундагы өз ара байланыштын жана өз ара

багыныңкылыктын объективдүүлүгү жөнүндөгү методологиялык жобого таянуу менен, грамматикалык сүйлөмдү байланыштуу кептин тутумунда контекст менен бекем карым-катышта «синтаксистик татаал бүтүндүктүн» элементи катары карайт (10.31-б.). Өз ара байланыш жана өз ара багыныңкылык принцибинен чыгып, Н.С. Поспелов традициялык түшүнүктөгү грамматикалык сүйлөм менен «синтаксистик татаал бүтүндүктүн» функционалдык, логико-семантикалык жана структуралык айырмачылыктарын көрсөтүүгө аракеттенет. «Синтаксистик татаал бүтүндүктүн» тутумундагы сүйлөмдөрдүн өз ара байланышынын дискреттүүлүгүн, баарыдан мурда, анын структурасынын ар түрдүүлүгү, ошол сүйлөмдүк түзүлүштөрдүн составынын өтө ар кыл экендигинен көрөт, б.а. «синтаксистик татаал бүтүндүктүн составы, баарыдан мурда, бир мүчөлүү жана эки мүчөлүү (одночленные и двучленные предложения) сүйлөмдөрдүн ар кыл комбинациясы» (11.56-б.) экендигин көрсөтөт. «Байланыштуу кептин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө сүйлөмдөрдү эмес (анткени алар байланыштуу кепте жетишээрлик даражада өз алдынчалыкка ээ боло алышпайт) синтаксистик бирдик катары синтаксистик татаал бүтүндүктү анализге алуу керектигин» талап кылат. Себеби алар байланыштуу кептин контекстинде анча багыныңкы абалда болбой, салыштармалуу өз алдынчалыкка ээ болуу касиетиндеги структуралык бирдик (10.41-б.).

«Синтаксистик татаал бүтүндүк» байланыштуу кептин тутумундагы дискреттик синтаксистик өзгөчө бирдик катары «ар түрдүү каражаттар жана ыкмалар, маселен: байланыштыргыч функциядагы багыныңкысыз байламталар: байламтасыз ар кандай байланыштар; бир мүчөлүү жана эки мүчөлүү сүйлөмдөрдүн өз ара тизмектеше байланышы; сүйлөмдөрдөгү баяндоочтордун мезгилдик карым-катышта колдонулушу, ж.б. аркылуу уюшулат да, формалдык-структуралык жактан сүйлөмдөрдүн ырааттуу тизмегинен турат» (10.41-б.). Демек, «синтаксистик татаал бүтүндүк өз алдынча жеке алынган сүйлөмдүк байланыштын ички жана сырткы каражаттары аркылуу уюшулган жана татаал, аяктаган ойду билдирген бирдик» катары аныкталат.

Албетте, Н.С. Поспеловдун бул айткандары өз мезгилиндеги синтаксистик ой-пикирден кескин өзгөчөлөнүп, синтаксистик бирдиктерди сүйлөмдүк алкакта гана кароонун жетишсиз экендигин, синтаксистик изилдөөлөрдүн предмети катары сүйлөмдөн чоң, «синтаксистик татаал бүтүндүктү» кароо менен, анын уюшулуш механизмин, структуралык өзгөчөлүгүн аныктоонун зарыл экендигин баса белгилегендигинде талаш жок. Анын илимий салымы сүйлөмдөн чоң синтаксистик бирдикти лингвистикалык анализге алуунун зарылдыгын көрсөткөндүгүндө жана ошондой анализди жүргүзүүгө аракеттенгендигинде...

Ошол эле мезгилде профессор Л.А. Булаховский сүйлөмдөн чоң бирдиктин синтаксистик мүнөзгө ээ экендигин констатациялоо менен, аны «сверхфразалык биримдик» деп атайт да, структуралык чегин абзацтан абзацка чейинки түзүлүш катары көрсөтөт (3.392-б.). Бул көзкараштан «сверхфразалык биримдик менен абзацтык структуранын ортосуна чек коюлбай, бул эки категория бирдей аныкталып келгендигин көрөбүз.

Албетте, жогорто белгиленгендей, бул мезгилде тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышы жөнүндө же анын өнүгүшүнүн биринчи этабы жөнүндө кеп кылуу илимий так талапка жооп бере албайт, жооп бериши мүмкүн да эмес эле. О. И. Москальская, Г.Я. Солганик ж.б. изилдөөчүлөр «советтик тексттик лингвистиканын жаралган жылы» же «тексттик лингвистиканын өнүгүшүнүн биринчи этабы» катары эргүү менен белгилеп жүрүшкөндүгүнө карабай, 40-жылдын аягы, 50-жылдардын башы тексттик лингвистиканын жаралышына, пайда болушуна өбөлгө болуучу гана (эч кандай этап эмес) ой-пикирлердин, көзкараштардын айтыла башталгандыгын, тексттик лингвистиканын жаралышына себеп-шарт болуучу гана (өнүгүшү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес) грамматикалык, тагыраак айтканда, синтаксистик окуунун кийинки өнүгүшү экендигин көрсөтөт. Демек, жогорку изилдөөчүлөр «тексттик лингвистиканын өнүгүшүнүн биринчи этабы» катары түшүндүрүшкөн илимий позиция биздин көзкарашта тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышын шарттаган алгачкы өбөлгө, грамматикалык окуунун сүйлөмдүк чекте гана өнүгүшү катары каралат. Арийне, муну биз төмөнкүчө далилдей алабыз: Биринчиден, теориялык тил илиминдеги традициялык көзкараш боюнча грамматикалык, жалпы эле лингвистикалык анализдин структура-семантикалык эң чоң бирдиги катары сүйлөм, ашып кетсе татаал сүйлөм эсептелип келген. Ошондуктан изилдөөчүлөр лингвистикалык анализдеринде, негизинен, сүйлөмдүк деңгээлден, сүйлөмдүк структуралык чектен чыгышпаган, сүйлөмдүк чектен тышкаркы грамматикалык ар кандай кубулуштарды изилдөөгө алышпаган, түшүндүрүүгө аракеттенишпеген. Бирок ошол эле учурда структуралык жана семантикалык жактан традициялык көзкараштагы сүйлөм деген категорияга дал келбеген синтаксистик бирдиктердин да бар экендиги белгиленип, бул жөнүндө пикирлер да айтыла баштаган. Мындай пикирлердин жаралышы, биздин көз карашта, төмөнкү жагдай менен шартталган: Эгерде тил баарлашуу, пикир алышуунун куралы болсо, анда баарлашууну ишке ашырып жаткан кептик каражаттар, сөзсүз түрдө, ошол пикир алышууну толук, жетишээрлик даражада тейлеши зарыл. Айтылып жаткан пикир угуучуга же тындоочуга так, толук жетиши негизги талап болуп эсептелет. Пикир алышууну тейлеп, бирөөнүн айтайын деген ой-пикирин экинчисине жеткирүүчү, «бүткөн ойду билдирүүчү» тилдик бирдик сүйлөм катары аныкталып келе жаткандыгы белгилүү. Айтыла, бериле турган ой-пикирге жана анын көлөмүнө, маанисине жараша «бүткөн ойду билдирүүчү» сүйлөмдүн ар кыл типтери, түрлөрү да улам-улам жаңы жаралаары да анык. Бирок синтаксистик табияты боюнча сүйлөмдүк талапка, предикативдүүлүккө ээ болуп, өз алдынча колдонулуу мүмкүнчүлүгүндө туруп, структуралык жактан субъектилик-предикаттык катышта турган синтаксемалар жана алардын детерминанттары аркылуу түзүлгөндүгүнө карабай, көпчүлүк сүйлөмдөр кеп агымында семантикалык жактан «толук аяктаган, бүткөн ойду бере албасы», мындай сүйлөмдөр өзүнө чейинки жана өзүнөн кийинки сүйлөмдөр менен байланышта, алардын негизинде гана толук семантикага ээ боло алаары да реалдуу көрүнүш. Мындай фактылар сүйлөмдүк деңгээлде четтен учурайт. Маселен, «Алар эртең тигилер менен барышабы?» деген жөнөкөй сүйлөм, же «отурам, чыгам» деген сымал татаал сүйлөмдөр синтаксистик структурасы боюнча өз алдынчалыкка ээ, сүйлөмдүк талапка толук жооп берип, кеп агымында кеңири эле колдонула тургандыгына карабай, синсемантикалык мүнөздө турушат: Буларга тиешелүү көптөгөн грамматикалык кубулуштарды, контекст менен шартталгандыкты,

пресуппозиция кубулушун, ж.б. сүйлөмдүк чекте толук түшүндүрүүгө, толук сыпаттоого мүмкүн эмес. Ушунун өзү сүйлөмдүк чектен чыгып, ал сүйлөмдү өзүнө чейинки жана өзүнөн кийинки «сүйлөмдөр» менен бекем байланышта, бирин-экинчиси, аны калганы шарттоо абалында кароо зарылчылыгын жаратат, аларды сүйлөмдүк структурада гана жеке эмес, «синтаксистик татаал бүтүндүк», «фразадан (сүйлөмдөн) чоң биримдик» катары кароо керектигин талап кылат. 40-жылдын аягы, 50-жылдын башында А.И. Беличтин «сүйлөмдөрдүн чынжырчасынан түзүлгөн синтаксистик-семантикалык бүтүндүк», Н.С. Поспеловдун «синтаксистик татаал бүтүндүк», А.И.Фигуровскийдин «бүтүн тексттин синтаксиси», Л.А.Булаховскийдин «фразадан чоң биримдик» деген терминдик атоолору сүйлөм жөнүндөгү грамматикалык окуунун өнүгүшүн, анын башка деңгээлге көтөрүлүшүнө багытталгандыгын жана ал багыттагы изденүү процессин гана көрсөтөт. Эгерде мындай аталыштарды, мындай айтылгандарды тексттик лингвистиканын жаралышынын, өнүгүшүнүн биринчи этабы же бир этабы катары карай турган болсок, анда тексттик лингвистиканын пайда болушун ХХ кылымдын 40-50-жылдарына эмес, эки кылым арттан башташыбыз керек. Анткени «сүйлөмдөрдүн татаал биримдиги», «сүйлөмдөрдүн биригиши» жөнүндөгү баштапкы ой-пикир М.В. Ломоносов тарабынан айтылат. Анын «период», «периоддордун биримдиги» (союз периодов) жөнүндөгү окуусу буга ачык далил (7.376-377-б.). А.Х.Востоков, Ф.И. Буслаев, А.А.Потебня, А.М.Пешковский ж.б. «адабий кепте татаал бүтүндүктөн да чоң бирдиктер бар экендигин, алар бир абзацтан экинчи абзацка чейинки татаал бүтүндүктөрдүн тизмектешүүсү» катары уюшулаарын көрсөтүшкөн. А.М.Пешковский «татаал бүтүндүк» деген термин менен бүгүнкү күндө биз колдонуп жүргөн «татаал сүйлөм» деген түшүнүктү бергендигин (б) эске алсак, ошол татаал сүйлөмдөр өз ара ырааттуу байланышта келүү менен, абзацтан абзацка чейинки аралыктагы текстти уюштураары жөнүндө сөз болуп жаткандыгын көрөбүз.

Демек, жогоруда айтылгандардын негизинде, биринчиден, 40-50-жылдары жана андан мурда деле кеп агымында сүйлөмдөн чоң синтаксистик бирдиктер да боло тургандыгы жөнүндөгү ой-пикирлер айтылып, ал көзкараштар тексттик лингвистиканын жаралыш, өнүгүш этабын эмес, анын жаралышына, пайда болушуна гана өбөлгө болгондугун, «синтаксистик татаал бүтүндүк» жөнүндөгү окуу сүйлөмдүк деңгээл менен гана чектелбестен, андан жогорку деңгээлде грамматикалык анализ жүргүзүүнү кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн гана структура-грамматикалык мүнөздөгү жалпы тенденциянын берилиши болгондугун, бул тенденция тексттик лингвистиканын жаралышына ыңгайлуу шарт түзгөндүгүн гана дагы бир жолу белгилей кетмекчибиз.

Экинчиден, бул мезгилдерде сүйлөмдөн чоң синтаксистик бирдиктер жөнүндө пайда болгон ой-пикирлер текстти изилдөө предмети катары конкреттүү анализге алуудан келип чыккан ой-пикирлер эмес, булар тексттик материалдын тилин изилдөөнүн натыйжасында пайда болгон ой-пикир, түшүнүктөр. Ал эми тексттин өзүн предмет катары изилдөө менен тексттик материалдын тилин изилдөө, чындыгында, эки башка маселе. О.И.Москальская туура белгилегендей, «синтаксистик татаал бүтүндүк» деген түшүнүктөр жаралган алгачкы мезгилдерде, б.а. 40-50-жылдары бул түшүнүктөрдүн изилдениши келечекте тил илиминин жаңы тармагынын жаралышы, өнүгүшү үчүн кандай перспективага ээ экендигин лингвисттердин өздөрү да адегенде анча түшүнө алышпаган, «синтаксистик татаал бүтүндүк» деген түшүнүк ал мезгилде изилдөөнүн башка объектисине карата колдонулган, ал көркөм

чыгарманын тилин изилдөөдө жаралып, көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө колдонулган жана кийин гана өзүнүн предметине ээ болгон (9.6-б.). Ушул эле оюн улантып, мындан дагы тагыраак, дагы ачыгыраак минтип жазат: «текст деген лингвистикалык түшүнүк адегенде калыптанып калган илимий проблеманын (сүйлөмгө грамматикалык анализ жүргүзүү - С.М.) алкагында өнүккөн жана изилдөөнүн жаңы тармагынын башат түшүнүгү катары кабыл алынбаган» (9.7-б.).

50-жылдардын башында советтик тил илиминде «синтаксистик татаал бүтүндүк», «фразадан чоң биримдик» түшүнүктөрү жана аларды иликтеп-изилдөөнүн синтаксистик ык-амалдары жөнүндөгү көзкараштар ошол мезгилге чейин үстөмдүк кылып келген (азыр деле) «лингвистикалык эң чоң бирдик - бул сүйлөм, демек грамматикалык изилдөөнүн объектиси сүйлөм, андан жогорку деңгээлде лингвистикалык бирдик болушу мүмкүн эмес, лингвистикалык изилдөөнүн милдети сүйлөмдүн структурасын анализге алуу жана аны сыпаттоо, сүйлөмдүк чекте анын элементтерин классификациялоо жана жиктештирүү», деген сымал пикирлерге канааттанбагандыктан жана жогорто белгиленгендей, тексттик материалдын, көркөм чыгарманын тилин, стилин, изилдөөнүн натыйжасында пайда болгон. Ал эми башка жактарда, өзгөчө, структуралык тил илиминин америкалык дескриптивдик, копенгагендик глоссематикалык варианттарында «дискурс» түшүнүгү жаралып, лингвистикалык анализдин предмети катары сүйлөм эмес, текст алынат. Булардын көзкараштарында лингвистикалык эң чоң бирдик - текст, тил текст формасында гана жашайт, ошондуктан лингвистикалык анализге текст гана алынат, лингвистикалык калган бирдиктердин баары дистрибутивдик, сегменттик, трансформациялык методдун жардамы менен тексттен бөлүнөт, сүйлөм - тексттин гана конституэнти.

Тексттик лингвистиканын жаралышын, пайда болушун биз 60-жылдардын аягы 70-жылдардын башы менен байланыштырабыз дедик. Анткени ушул мезгилде көркөм кептин тилин жана жазуучунун жеке стилин изилдөөдө синтаксистик татаал бүтүндүк жана абзац таза лингвистикалык аспектиден каралып, текстке карата таза лингвистикалык, тагыраак айтканда грамматикалык мамиле кылуу ачык көрүнө баштайт. Бул багытта фраза аралык байланыштарды, абзацтын структурасын анализге алган атайын изилдөөлөр жүргүзүлүп, тексттин лингвистикалык табиятын аныктоого байланышкан адабияттар жарык көрө баштайт. Ал адабияттарда жана изилдөөлөрдө тексттин лингвистикалык бирдик катары касиети баса көрсөтүлүү менен, мурда белгиленген проблемалар тереңдетилип, ар тараптан кеңитилип, деталдаштырылып изилдөөгө алынат.

Эгерде синтаксистик татаал бүтүндүктү түзгөн сүйлөмдөрдүн ырааттуу тизмек чынжырчасы мурда грамматикалык, т.а. синтаксистик гана бирдик катары каралып келген болсо, ал эми кеп айтымы катары түшүндүрүлө баштайт да, бул изилдөөнүн предметине айланат, демек, тексттик лингвистика өзүнө мүнөздүү изилдөө предмети бар өзүнчө тармак катары каралат.

Тексттик лингвистиканын илимий жаңы тармак катары жаралган мезгилинде тексттин когезиясы жана анын структуралык, семантикалык, коммуникативдик когеренттүүлүгү жөнүндө маселе изилдөөчүлөрдүн көңүлүн көбүрөөк буруп, тексттик деңгээлде лингвистикалык изилдөө жүргүзгөндөрдүн, негизинен, көпчүлүгү ушул проблемага тиешелүү маселелердин тигил же бул аспектилин анализдөөгө аракеттенишкен, ушул маселелерди изилдөөнүн

натыйжасында өз концепцияларын жаратышкан, демек, тексттик лингвистиканын андан аркы өнүгүшүнө шарт түзүшкөн.

Ушул мезгилде текстти эмикалык (потенциалдык, текстема, виртуалдык, тилдик) жана этикалык (актуалдык, конкреттүү, кептик) деңгээлдеги текст деп бөлүштүрүү да, кеңири практикаланып колдонула баштайт. Текстти мындайча бөлүштүрүү, негизинен чет элдик окумуштуулардын концепциясында өнүктүрүлүү менен, ал өзүнүн илимий-теориялык базасын тил жана кеп концепциясына негиздейт. Мунун натыйжасында тил тексттик формада, тексттик функцияда гана адамдар ортосундагы байланыштын куралы боло алат, эгерде биз сүйлөсөк, текст аркылуу гана сүйлөйбүз, бири-бирибиз менен текст аркылуу гана сүйлөшөбүз деген көзкараш пайда болот.

Тексттик лингвистика алгач «синтаксистик татаал бүтүндүк», «фразадан чоң бирдиктерди» структуралык жактан анализге алуунун натыйжасында тексттин грамматикасы катары жаралып, негизинен, тексттик фрагменттердин, абзацтын структура-семантикалык түзүлүшүнө көбүрөөк көңүл бурулгандыгы байкалат.

Тексттик лингвистиканын тексттин грамматикасы тибинде жаралышы жана өнүгүшү үчүн чет элдик лингвистикалык мектеп өкүлдөрү көп аракет кылышкандыгын белгилебей кетүүгө мүмкүн эмес. Дүйнөлүк теориялык тил илиминин белгилүү өкүлдөрүнүн бири Эмиль Бенвенистин пикири тексттик лингвистиканын жаралышы үчүн теориялык негиз, түрткү болсо, Р.Харвег, В.Дресслер, М.Хеллидей, Т.ван Дейк, Г.Изенберг ж.б. окумуштуулар тексттик лингвистиканын андан аркы өнүгүшүнө белгилүү даражада өз салымдарын кошушту. Бирок бул окумуштуулар, жалпы эле чет элдик лингвистикалык мектептин өкүлдөрү, тексттин табиятын башкачараак түшүнүү менен, эки же үч гана сүйлөмдөн турган ырааттуу тизмекти текст катары кабыл алышат да, тексттик лингвистиканын тигил же бул маселесин аныктоодо ошол структуранын өзгөчөлүгүнө таянышат. Арийне, текстке карата мындай мамиле чектелгендикти көрсөтүү менен, текстти өз табиятына ылайык релеванттуу мүнөздөөгө белгилүү өлчөмдө кедергисин тийгизбей койбойт ...

Тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий жаңы тармак катары өнүгүшү 70-жылдардан кийинки мезгилге туура келет. Эгерде 60-жылдары, б.а. тексттик лингвистиканын жаралыш, пайда болуш мезгилинде, негизинен, «тексттин грамматикалык аспектиде изилдениши басымдуулук кылып, тексттик лингвистика тексттин грамматикасы мүнөзүндө жаралса, 70-жылдан кийинки өнүгүшүндө тексттин коммуникативдик теориясы мүнөзүндө өнүгүү тенденциясына ээ болгондугун көрөбүз. Эгерде «синтаксистик татаал бүтүндүк», фразадан чоң биримдик» жөнүндөгү окуу тексттин грамматикалык бөлүмү катары гана каралып келсе, 70-жылдардан кийин окумуштуулар тексттин тигил же бул фрагментин, абзацты же анын бир «үзүмүн», бөлүгүн тилдин синтаксистик бирдиги катары кароодон баш тартышып, тексттин өзүн бүтүн кеп айтымы, бүтүн бир кептик чыгарма катары кароого көбүрөөк көңүл бурушуп, тексттин конституенттерин эмес, тексттин бүтүндүк катары типологиясын, когеренттүүлүгүн изилдөөгө өтүшөт б.а. текст турган турпаты боюнча бүтүндүк катары изилдөөнүн конкреттүү предметине айлануу менен, өз алдынча илимий тармак катары өнүгө баштайт. Тексттик лингвистиканын өнүгүшү эки жагдай менен түшүндүрүлөт:

Бир жагынан, тексттик лингвистиканын өнүгүшү бул мезгилде тил илиминде түзүлгөн кырдаал жана ошол кырдаалга ылайык лингвистикалык бирдиктерге мамиле кылуу менен байланышта болсо, б.а. тилди жана кепти өз-

өзүнчө кароо менен, аларды коммуникативдик-функционалдык аспектиден анализге алуу, лингвистикалык бирдиктерди изилдөөнүн коммуникативдик-функционалдык ык-амалы негизги мамиле катары борбордук орунга көтөрүлүшү менен түшүндүрүлөт; Мындай шартта коммуникативдик-функционалдык мамиле өзгөчө мааниге ээ болуу менен гана чектелбестен, ал жаңы мазмунга да эгедер болот, б.а. ал коммуникативдик-функционалдык гана болбостон, кептин бүтүн айтым катары уюшулушун, түзүлүшүн, конкреттүү берилишин, колдонулушун, прагматикалык талап менен аныкталган зарылчылыгын, максаттуулугун шарттаган ишмердүүлүк да болот.

Экинчи жагынан, ошол мезгилде кеп ишмердигинин ар кандай аспектилерин, кептин жаралыш, берилиш, түшүнүктүү болуш механизмдерин жана тилдик компетенцияны логика-философиялык, психологиялык анализге алган коммуникация теориясы, кеп ишмердигинин теориясы, менталингвистика, информация теориясы референция теориясы, семантика теориясы сыяктуу илим тармактарынын өнүгүшү жана алардын лингвистика менен түздөн-түз байланышы тил илиминдеги формалдык анализден, өзгөчө, дескриптивисттердин антиментализминен кайтуунун көрүнүшү болуу менен, кептин бүтүм айтым катары функцияланышында прагматикалык, коммуникативдик жана контекстуалдык факторлорго өзгөчө көңүл буруу керек экендигин шарттады. Ошону менен эле бирге кеп бүтүн айтым катары өзүнүн маңыз-мааниси, табияты боюнча тексттик грамматиканын гана алкагында, анын гана категориялык түшүнүк-туюмдары аркылуу толук аныктала албастыгы да ачык белгилүү боло баштады.

Демек, текст 70-жылдардын аягында кептик бүтүн айтым катары жогоруда көрсөтүлгөн «лингвистикалык» жана лингвистикалык эмес илим тармактарынын ар биринин изилдөө объектисине айлануу менен, интердисциплинардык объект мүнөзүндө коомдук турмуштун баардык чөйрөсүн тейлөөчү эц жогорку коммуникативдик-когнитивдик, функционалдык, структура-семантикалык кеп бирдиги катары аныкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Жаңы багытта өнүгүүгө бет алган жогорку өңдүү «лингвистикалык» жана лингвистикалык эмес танапташ илим тармактары менен болгон карым-катыш тексттик лингвистиканын жалпы концептуалдык мүнөзүн өзгөртүп, анын изилдөө параметрин кенитип, категориялык жаңы түшүнүк-туюмдар, терминологиялык атоолор менен байытты. Текстти кеп ишмердигинин мурдатан даяр туундусу катары эмес, кеп ишмердик процессинин өзү катары, «кыймыл-аракеттеги тил» катары аныктоонун зарыл экендигин белгиледи, б.а. тексттин статикалык эмес, динамикалык бирдик катары жаралышын, түзүлүшүн жана кеңейишин аныктоо менен, анын түз сызыктык (линейность) ырааттуулукка, суксессивдик карым-катышка негизделээрин көрсөттү.

Арийне, тексттик лингвистика тексттин уюшулушун, куралышын, берилишин, функцияланышын тескеп жөнгө салуучу таза лингвистикалык законченемдүүлүктөрдү, лингвистикалык касиет, белги-бетелерди изилдөөгө багытталат. Анткени, биринчиден, текст кептик бүтүн бирдик катары лингвистикалык материал; экинчиден, анын кептик бүтүн бирдик катары жаралышы, уюшулушу, куралышы тилдик эреже-закондор аркылуу тескелип, түздөн-түз тигил же бул конкреттүү жеке тилдин грамматикалык эреже-закондоруна баш ийип, андагы өзгөчөлүк аркылуу аныкталат; үчүнчүдөн, тексттин уюшулушун, куралышын камсыз кылып, тексттин конституэнти катары колдонулган айтымдар нукура тилдик каражаттар. Ошондуктан башка

илимдерге, илим тармактарына салыштырганда текст лингвистика менен түздөн-түз карым-катышта болуп, ага көбүрөөк жакын. Текст боюнча чоң адис М.Бахтиндин «ар бир тексттин артында тилдик система турат» (Бахтин, 1976, 125; 1979, 283), - деп тексттин кептик бирдик катары жаралышын, уюшулушун, куралышын, берилишин, функцияланышын тилдик система аркылуу аныктагандыгы буга айкын күбө.

Демек, тексттик лингвистика, жогорто белгиленгендей, лингвистикалык жаңы тармак катары XX кылымдын 60-жылдары жаралып, адегенде ал тексттик грамматика тибинде грамматиканын, б.а. синтаксистин гана бир бөлүмү катары бүтүн текстти эмес, тексттик фрагменттерди, тексттик «үзүмдү» грамматикалык алкакта анализге алып келген болсо, 70-жылдардан кийин ал тексттин коммуникативдик теориясы тибинде өнүгүп, текстти фразадан чоң биримдик, синтаксистик татаал бүтүндүк катары эмес, кептик бүтүн айтым, коммуникативдик эң чоң бирдик катары аныктоо менен, текстти анализге алган башка танапташ илимдерден, илим тармактарынан айырмаланып, өз алдынча өнүгө баштайт.

Арийне, бүгүнкү күндө тексттик лингвистика, жогор жакта белгиленгендей, тексттик коммуникативдик теория катары, бир жагынан, «тексттин жалпы теориясы», экинчи жагынан «тексттин жеке теориясы» багытында өз ара эриш-аркак байланышта өнүгүү менен, текстти эмикалык жана этикалык, статикалык жана динамикалык, пропозиционалдык жана коммуникативдик аспектиден изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулууда ...

АДАБИЯТТАР

1. Бахтин М.М. Проблема текста –ВЛ. 1976. №10.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –М., 1979.
3. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. т. I. –Киев, 1952. Белич А.И. К вопросу о распределении грамматического материала по главным грамматическим дисциплинам. МГУ, 1947.
4. Фигуровский А.И. От синтаксиса отдельного предложения к синтаксису целого текста // Русский язык в школе. №3. 1948.
5. Мусаев С.Ж. К вопросу о сложном предложении в кыргызском языке. –Ф., 1986.
6. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию. П.С.С. Т.7.– М.:Л., 1952.
7. Матезиус В. Актуальное членение предложения. –Пражский лингвистический кружок. –М.,1967.
8. Москальская О.И. Прагматика текста. –М., 1981.
9. Поспелов Н.С. Проблемы сложного синтаксического целого в современном русском языке. // Учен. Зап. МГУ. Вып. 137 Труды каф. Русского языка. Кн. 2. –М., 1948.
10. Поспелов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. //Докл. И сообщ. /Инстит. Рус. Яз. АН СССР. Вып.2. –М., 1948.
11. Соссюр Ф.Д. Труды по языкознанию. –М., 1977.
12. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. –М., 1981.
13. Язык и речь. –Тбилиси, 1977.